

Joanna Tomalska-Więcek*

Przez Podlasie. Kilka uwag o kulturze regionu

Tak zwana kultura wysoka na Podlasiu pozostaje fenomenem słabo rozpoznanym. Niewiele wiemy o jej twórcach, wiele dzieł uległo zglądzie lub zaginęło, zaś na podstawie ocalałych obiektów nie sposób podjąć próby wyciągnięcia jakichkolwiek uogólniających wniosków. Niniejsze rozważania dotyczą nie tyle przedstawienia konkretnych obiektów i zabytków, ile są próbą rozpoznania ogólnych tendencji rozwojowych podlaskiej kultury w perspektywie historyczno-kulturowej.

Słów kilka tytułem nakreślenia historycznego tła interesującego nas zjawiska. Położenie Podlasia na pograniczu kultur i etnosów oznaczało większą możliwość konfliktów z sąsiednimi grupami etnicznymi, przez całe stulecia ścierały się tu wpływy polskie, ruskie i litewskie¹. W wieku X, gdy te ziemie znalazły się w państwie Piastów, przybyli koloniści z Mazowsza, zaś kiedy już skolonizowany obszar znalazł się we władaniu ruskim, powstały ruskie grody, m.in. Drohiczyn,

* Dr Joanna Tomalska-Więcek, historyk i krytyk sztuki.

¹ S. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV-I poł. XVIII w.)*, „Acta Baltico-Slavica” (dalej: ABS), 1964, t. 1, s. 151; J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniosłowiańskie Białostoczczyzny – geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, ABS 1977, t. XI, s. 7-80; Tenże, *Zarys dziejów, osadnictwa na Białostoczczyźnie*, [w:] S. Glinka, A. Obrebska-Jabłońska, J. Siatkowski, *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. I, Wrocław 1980, s. 16.

Mielnik, Suraż i Bielsk². W następnych stuleciach nad środkową Narwią i u ujścia Biebrzy ustaliło się osadnictwo mazowieckie, które dotarło do Puszczy Białowieskiej oraz okolic Tykocina i Drohiczyzna, gdzie przybysze mieszały się z osiadłą tu ludnością ruską³. O tym, że była to pokojowa koegzystencja ludności mazowieckiej i ruskiej, świadczą dwa rodzaje pochówków: kurhany i groby w obstawie kamiennej, znalezione m.in. w okolicach Drohiczyzna, Czarnej Wielkiej, Niewiarowa oraz miejscowości Sochy i Kamianki. Ponadto dowodzą one płynności granicy między dwoma typami kolonizacji⁴.

By możliwie w pełni zrozumieć kwestię wielokulturowości Podlasia, przypomnijmy pokrótce historię osadnictwa i obecność wielu etnosów, których tradycje, obrzędy i obyczaje złożyły się na synkretyczną kulturę regionu. Na ziemię przyszłego Podlasia napływali koloniści z różnych stron, lecz w czasie walk o pogranicze mazowiecko-jaćwiesko-ruskie – druga połowa XIII i wiek XIV – proces osadniczy uległ przerwaniu; co więcej, aż do przełomu XIV i XV w. rozwój stałego osadnictwa hamowały bujne puszcze (zalesienie sięgało 90%) i bagna⁵. Osią kolonizacji były rzeki i trakty handlowe

²Z. Gloger, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków 1900, s. 202; T. Jaszczółt, *Osadnictwo od czasów najdawniejszych do XIV w.*, [w:] *Sokołów Podlaski, Dzieje miasta i okolic*, G. Ryżewski (red.), Białystok-Sokołów Podlaski 2006, s. 24.

³J. Tyszkiewicz, *Zarys dziejów okolic Białegostoku od starożytności do początku XVI w.*, [w:] *Studia do dziejów miasta Białegostoku*, Białystok 1968, s. 62-63.

⁴T. Jaszczółt, *Osadnictwo od czasów najdawniejszych do XIV w.*, s. 23.

⁵J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI-XVIII w.*, [w:] *Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce (XIV-XVIII w.)*, t. LI, 1976, s. 92; A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV-XVI w.*, Olsztyn 2012, s. 46-47; E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, K. Kucharczyk, *Katalog parków i ogrodów zabytkowych dawnego województwa białostockiego*, cz. 1 ogólna, Białystok 2000, s. 21.

wiodące od Morza Bałtyckiego na południe⁶. Później ustalili się taki podział, że ziemie za rzeką Nurzec objęli koloniści polscy, wzdłuż Nurca i Bugu mieszając się ze starym osadnictwem ruskim, skupionym głównie wokół Drohiczyna, Bielska i Brańska. Pozostałe ziemie, prócz grodów Goniądz i Rajgród oraz puszczy nad górną Narwią, Supraślą i Biebrzą, wówczas nie były jeszcze skolonizowane⁷.

U schyłku XIV w., kiedy grody Drohiczyn, Mielnik, Suraż i Bielsk przeszły we władanie mazowieckie, ziemie w okolicach Drohiczyna, Ciechanowca i Siemiatycz oraz po lewej stronie Bugu zajęła liczna drobna szlachta⁸. Po wymordowaniu plemion jaćwieskich ich ziemie na mocy zawartego w 1422 r. traktatu pokojowego włączono do Wielkiego Księstwa Litewskiego, ale procesy kolonizacyjne, zdominowane przez żywioł polski, trwały nadal⁹.

Ostatecznie koloniści mazowieccy dotarli do linii Samułki-Boćki-Drohiczyn, a ruscy od Bugu po Narew¹⁰. Ci ostatni docierali na te ziemie z trzech kierunków: przybysze znad Niemna zasiedlili tereny północno-wschodnie, znad Bugu – ziemie południowo-wschodnie, zaś osadnicy z okolic wołyńsko-brzeskich skolonizowali dobra Orla¹¹.

Tak więc Podlasie zasiedlili głównie osadnicy drobnoszlacheccy z Mazowsza i ruscy chłopci, przy czym większość nowych osad zajęła drobna szlachta, zaś w dobrach książęcych,

⁶ M. Kamiński, *Między Koroną a Wielkim Księstwem Litewskim. Historia Ziemi Podlaskiej ze szczególnym uwzględnieniem Ziemi Drohickej*, „Przegląd Naukowy Disputatio” 2010, t. X. Perspektywa Wschodnia, s. 99.

⁷ J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do poł. XVII w.*, ABS 1964, t. I, s. 122.

⁸ T. Jaszczółt, *Osadnictwo od czasów najdawniejszych do XIV w.*, s. 41-44.

⁹ Tamże, s. 24, 41-44.

¹⁰ J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim*, s. 122-124.

¹¹ M. Sierba, *Dobra Orla przed przejściem ich przez Radziwiłłów birmańskich*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 2013, nr 90, s. 7-21.

późniejszych królewskich, powstawały wsie chłopskie¹². Wycinanie bujnych puszczy umożliwiło tworzenie nowych osad: po wydzieleniu ziem Puszczy Bielskiej¹³ – jej południową część skolonizowano w XV w., północną – w XV i na początku XVI w.¹⁴, kiedy osadnicy zajęli lasy włości rajgrodzkiej¹⁵ i suraskiej¹⁶. Z kolei las Choroszcza, po 1437 r. zasiedlony głównie przez kolonistów z Mazowsza, stał się zaczątkiem dóbr Choroszcz, które wkrótce zajął protoplasta rodu Chodkiewiczów¹⁷, a w puszczy nad rzeką Białą żmudzki bojar zainicjował powstanie dóbr Fasty¹⁸. Datę końcową osadnictwa wyznaczają wyludniające Podlasie wojny połowy XVII w., które doprowadziły do przerw osadniczych i wymiany ludności¹⁹.

¹² J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim*, s. 123.

¹³ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim od XV do połowy XVIII w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, J. Antoniewicz (red.), Białystok 1965, s. 64-65; J. Maroszek, *Puszcze i gospodarka leśna XV-XVIII w.*, [w:] *Historia województwa podlaskiego*, A. Dobroński (red.), Białystok 2010, s. 38-39.

¹⁴ Z. Romaniuk, *Bielsk w latach 1366-1513 (na tle dziejów regionu)*, [w:] *Bielsk Podlaski. Studia i materiały do dziejów miasta*, Bielsk Podlaski 1999, s. 7-14.

¹⁵ A. Kołodziejczyk, *Puszcze na Podlasiu, ich kolonizacja i podziały w XV-XVI wieku*, [w:] *Puszcze wielkoksiężęce na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV-XVI wieku*, J. Śliwiński (red.), s. 208-209.

¹⁶ J. Wiśniewski, *Początki Białegostoku i okolicznego osadnictwa*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. IV, H. Majecki (red.), Białystok 1985, s. 20-21; A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV-XVI w.*, s. 51.

¹⁷ J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim*, s. 126; J. Maroszek, *Najdawniejsza przeszłość Choroszczy. Pięćsetna czy pięćset siedemdziesiąta rocznica Choroszczy?*, [w:] *Czas na Podlaskie. Choroszcz*, Białystok 2008, s. 13-14.

¹⁸ T. Wasilewski, *Białystok w XVI-XVII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. I, 1968, s. 107; J. Maroszek, *Najdawniejsza przeszłość Choroszczy*, s. 26-27; A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV-XVI w.*, s. 54.

¹⁹ J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim*, s. 116.

Zasadźcy mazowieccy i ruscy nie byli wyłącznymi osadnikami na Podlasiu, jako że pod koniec XV w. na ziemiach mielnickiej i drohiczyńskiej pojawili się wygnani z Litwy i Niemiec Żydzi²⁰. Gmina żydowska w Zabłudowie istniała od przełomu XVI i XVII w.²¹, kolejne powstały w miastach królewskich, np. w Augustowie, Knyszynie, Rajgrodzie i Łosicach. W innych, np. w Bielsku, Brańsku, Kleszczelach, Narwi i Surażu, obowiązywał królewski przywilej *de non tolerandis Judaeis*²².

Z Wielkiego Księstwa Litewskiego przybyli Tatarzy²³, którzy w XIV-XV w. tworzyli wsie pod Rajgrodem i Tykocinem²⁴, zaś po połowie XVII w. zasiedlili okolice Bohonik i Kruszynian²⁵.

W drugiej połowie XVII w. mniejszą społeczność utworzyli w Zabłudowie protestanci Szkoci, obdarzeni przez Bogusława Radziwiłła prawami nadzwyczajnymi i zapewne silnie zaaklimatyzowani, skoro w końcu tego stulecia jeden z nich został burmistrzem²⁶.

Na Podlasiu, gdzie do przełomu średniowiecza i nowożytności ziemia była głównie własnością władców i magnatów,

²⁰ A. Leszczyński, *Z dziejów Żydów na Podlasiu (1487-1795)*, „Studia Podlaskie” 1989, t. II, s. 8; A. Kolasa, *Średniowieczni osadnicy na ziemiach południowego Podlasia – zarys problematyki*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” 2006, t. IV, s. 43.

²¹ K. Śleszyński, *Struktura narodowościowa i wyznaniowa Zabłudowa w XVII wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2007, nr 28, s. 31.

²² A. Leszczyński, *Z dziejów Żydów na Podlasiu (1487-1795)*, „Studia Podlaskie” 1989, t. II, s. 7.

²³ J. Wiśniewski, *Osadnictwo tatarskie w Sokółskiem i na północnym Podlasiu*, „Rocznik Białostocki” 1991, t. XVI, s. 325-401; J. Tyszkiewicz, *Pod murami miasta i zamku. Tatarzy na późnośredniowiecznym Mazowszu*, „Rocznik Mazowiecki” 2001, t. XIII, s. 196.

²⁴ E. Kowalczyk, *Szlaki drogowe w puszczy na pograniczu mazowiecko-pruskim w średniowieczu*, „Kwartalnik Historyczny” 1999, R. CVI, z. 1, s. 8-16.

²⁵ J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce: studia z dziejów XIII-XVIII w.*, Warszawa 1989, s. 5 i n.; A. Konopacki, *Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XIX w.*, Warszawa 2010, s. 78.

²⁶ K. Śleszyński, *Struktura narodowościowa*, s. 33.

zagęszczenie sieci miejskiej było słabsze niż w innych częściach kraju²⁷. Rozwojowi miast nie sprzyjały też ani wielkie obszary leśne i rozległe bagna, ani wroga obecność Prusów, Jaćwingów, rajzy krzyżackie, najazdy tatarskie i wojny z Moskwą, o czym dobitnie świadczy czas ich lokalizacji. Blisko 90% podlaskich miast lokowano w wiekach XV i XVI²⁸, siedem (26%) w latach 1424-1488, sześć innych (22%) w latach 1493-1507. W wieku XVI liczebnie dominowało czternaście miast królewskich (53,8%), dwanaście szlacheckich (44,2%), w tym osiem w ziemi mielnickiej, piętnaście w drohiczyńskiej i osiemnaście w bielskiej²⁹.

Najstarszymi ośrodkami były grody ruskie (Bielsk, Brańsk, Drohiczyn, Mielnik, Łosice, Suraż) i mazowieckie (Goniądz, Tykocin i Węgrów)³⁰. Co więcej, na Podlasiu nie istniał silny ośrodek centralny³¹, miasta zakładano z powodów praktycznych, np. na przełomie XV i XVI w. przy przeprawie przez rzekę Narew powstał port, ułatwiający spław drewna, a wkrótce rozwinęło się tu miasteczko Narew³².

²⁷ Dane co do gęstości miast różnią się zdecydowanie, według Marii Boguckiej na przełomie XVI i XVII w. jedno miasto przypadało: na Podlasiu na 447 km², w Wielkopolsce – 207 km², w Małopolsce – 245 km², na Rusi Czerwonej – 255 km², na Mazowszu – 313 km², na Ukrainie – 446 km², na Litwie w połowie XVII w. na 367 km²; M. Bogucka, *Miasto i mieszczanin w społeczeństwie Polski nowożytnej*, „Czasy Nowożytne” 2009, t. XXII, s. 17.

²⁸ A. Wyrobisz, *Rola miast prywatnych w Polsce w XVI i XVII w.*, „Przegląd Historyczny” 1974, t. LXV, nr 1, s. 20.

²⁹ J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich*, s. 95-98.

³⁰ W. Jarmolik, *Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 r.*, „Przegląd Historyczny” 1982, t. LXXIII, z. 1-2, s. 26; S. Alexandrowicz, *Studia z dziejów miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Toruń 2011, s. 95-117; A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV-XVI w.*, s. 60, przyp. 198.

³¹ A. Wyrobisz, *Podlasie w dobie przedrozbiorowej*, [w:] *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI-XVIII w.*, A. Wyrobisz (red.), Warszawa 1981, s. 196.

³² Z. Romaniuk, *Bielsk w latach 1366-1513*, s. 22-23; A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV-XVI w.*, s. 51.

W rozwoju miast decydującą rolę odgrywało prawo, na jakim je lokowano. W wieku XV ruskie grody obronne stały się miastami wczesnonowożytnymi, zakładano je na prawie niemieckim, które zwykle dotyczyło katolików, Rusini zaś pozostawali pod władzą gospodarską³³. W roku 1430 książę Witold osadził w nowej dzielnicy Bielska ludność polską i niemiecką, dając początek istnieniu części miasta zamieszkałego przez ludność katolicką i prawosławną³⁴. Nadanie prawa magdeburskiego zniosło różnicowanie prawne mieszczan, integrując podlegających różnym prawom mieszkańców³⁵. Podobnie władca zrównał prawa mieszczan drohiczyńskich, „aby nie było różności porządku prawnego” między ludnością katolicką (polską, litewską i nieliczną niemiecką) oraz prawosławną ruską³⁶. Prawem magdeburskim posługiwały się: Ciechanowiec³⁷,

³³ S. Alexandrowicz, *Badania nad dziejami miast Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV-XVII w. Refleksje o dorobku minionego czterdziestolecia*, „Białostoczczyzna” 2002, nr 1-2, s. 3-17; A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV-XVI w.*, s. 61.

³⁴ S. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój*, s. 137-156; J. Zieleniewski, *Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego w XIV-XVIII w.*, „Studia Podlaskie” 1990, t. I, s. 62-64; Z. Romaniuk, *Bielsk w latach 1366-1513*, s. 12; A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV-XVI w.*, s. 70.

³⁵ W. Jarmolik, *Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 r.*, tab. 1; A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV-XVI w.*, s. 71.

³⁶ Z. Skrzypkowski, Z. Ruczaj, *Drohiczyn – historyczna stolica Podlasia*, Drohiczyn 2006, s. 52; A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV-XVI w.*, s. 78.

³⁷ N. D. Tomaszewski, *Historia Ciechanowca do 1947 roku*, Ciechanowiec 2008, s. 50-52; T. Jaszczółt, *Piotr Strumiłło*, [w:] *Słownik biograficzny białostocko-lomżyńsko-suwałski*, z. 2, Białystok 2003, s. 137.

Suraż³⁸, Brańsk³⁹, Łosice⁴⁰, Milejczyce⁴¹. Król Aleksander Jagiellończyk zrównał podlaskie miasta „lackie” i „ruskie” pod względem prawnym, wprowadzając powszechnie prawo magdeburskie⁴², dzięki czemu uniezależnił mieszkańców od nadużywających swej władzy starostów. Rozwój Kleszczel został zahamowany, gdy starosta bielski Mikołaj Radziwiłł zagarnął te ziemie, ale po nadaniu prawa magdeburskiego miasto ponownie się zaludniło. Także gdy mieszczanie łosiccy skarżyli się na samowolę starosty, król Aleksander nadał miastu prawo magdeburskie⁴³. To samo prawo Iwan Sapięha przyznał Boćkom⁴⁴; w wieku XVI zyskały je: Choroszcz, Goniądz, Kleszczele, Knyszyn, Miedzna, Narew, Rajgród i Siemiatycze⁴⁵.

³⁸ A. Stafiński, *Z przeszłości Suraza. Materiały do monografii miast obecnego powiatu białostockiego*, Białystok 1937, s. 7-16; W. Jarmolik, *Rozwój niemieckiego prawa miejskiego*, s. 28; A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV-XVI w.*, s. 74-75.

³⁹ J. Siedlecki, *Spojrzenie w przeszłość Brańska*, „Białostoczczyzna” 1988, nr 2, s. 3-5; Tenże, *Brańsk w XVI-XVIII w.*, „Białostoczczyzna” 1989, nr 4, s. 12; Z. Romaniuk, *Kontakty handlowe*, s. 71, 75-86.

⁴⁰ J. Mikulski, *Grodziska w powiecie siedleckim*, „Przegląd Archeologiczny” 1939, t. VI, s. 103; S. Alexandrowicz, *Studia z dziejów miasteczek*, s. 334-337; A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV-XVI w.*, s. 77.

⁴¹ A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV-XVI w.*, s. 123-124.

⁴² J. Bardach, *Ustrój miast na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim do połowy XVII w.*, [w:] *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988, s. 81-82; A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV-XVI w.*, s. 64.

⁴³ I. T. Baranowski, *Podlasie w przededniu Unii Lubelskiej: trzy studia z dziejów społeczno-ekonomicznych. Ludność miejska*, „Przegląd Historyczny” 1908, t. VII, nr 2, s. 186, 188.

⁴⁴ *Kościół katolicki na Podlasiu. Zbiór dokumentów erekcyjnych i fundusowych*. 2. Boćki, wstęp, oprac. i tłum. J. Maroszek, Białystok 1999, s. 3-19; J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny: geneza, rozwój oraz różnicowanie i przemiany etniczne*, ABS 1977, t. XI, s. 17; Z. Romaniuk, *Bielsk w latach 1366-1513*, s. 25.

⁴⁵ A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV-XVI*

Na wzorach koronnych oparto rozwiązania prawne w sądach ziemskich: w 1446 r. Kazimierz Jagiellończyk zezwolił na posługiwanie się prawem polskim, a Zygmunt Stary w 1516 r. zniósł wszystkie ograniczenia w tej mierze⁴⁶. W wiekach XV i XVI sądy ziemskie i miasta królewskie Podlasia podlegały coraz powszechniejszej unifikacji prawnej z Rzeczpospolitą. Nie wszystkie miasta posługiwały się prawem magdeburskim, np. prywatny Sokołów lokowano na prawie średzkim⁴⁷, Waniewo⁴⁸ i Węgrów⁴⁹ – chełmińskim. W innych (Tykocin⁵⁰ i Mielnik⁵¹) prawo chełmińskie zamieniono na magdeburskie.

Nie sposób dokonać próby analizy podlaskiej kultury bez uwzględnienia przemian religijnych i niezupełnie rozpoznanej grupy protestantów i egzulantów. Inaczej niż na Zachodzie, gdzie protestanci tworzyli wyróżniające się obyczajami

w., s. 121; T. Jaszczółt, *Osadnictwo lewobrzeżnej części ziemi drohickej w XV i na pocz. XVI w. – okolice Sokołowa, Węgrowa i Mord*, [w:] *Sokołów Podlaski*, G. Ryżewski (red.), Białystok-Sokołów Podlaski 2006, s. 127-129; A. Czapska, *Miasto i rezydencja Choroszcz, „Białostoczczyzna”* 1989, nr 2, s. 11-16; J. Maroszek, *Najdawniejsza przeszłość Choroszczy*, s. 13-39.

⁴⁶ T. Jaszczółt, *Osadnictwo Podlasia Nadbużańskiego*, s. 79.

⁴⁷ G. Ryżewski, *Pod panowaniem możnych rodów w XVI-XVIII w.*, [w:] *Sokołów Podlaski*, G. Ryżewski (red.), Białystok-Sokołów Podlaski 2006, s. 245 i n.

⁴⁸ I. T. Baranowski, *Z dziejów feudalizmu na Podlasiu. Rajgrodzko-Goniądzkie „państwo” Radziwiłłów w pierwszej połowie XVI w.*, „Przegląd Historyczny” 1907, t. IV, s. 62-74; J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta: z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok 2000, s. 72, 81, 158, 343.

⁴⁹ A. Czapska, *Węgrów, Monografia historyczno-architektoniczna*, Warszawa 1959, s. 5-7, 17.

⁵⁰ Z. Romaniuk, *Tykocin w XV w.*, [w:] *Małe Miasta. Przestrzenie*, M. Zemło (red.), Supraśl 2003, s. 292-293; M. Sierba, *W sprawie nadania praw miejskich Tykocinowi w XV w.* „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 2015, t. XCIV, s. 26-27.

⁵¹ D. Michaluk, *Mielnik stolica ziemi mielnickiej na Podlasiu do końca XVIII w.*, Mielnik 1999, s. 19; A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV-XVI w.*, s. 72-73.

grupy, w Polsce reprezentanci różnych wyznań zawierali małżeństwa, dzielili te same upodobania i utrzymywali stosunki towarzyskie. Znaczną część mieszkańców Podlasia stanowili obok Polaków, Rusini, Niemcy, Tatarzy i Żydzi. Grupami najsilniejszymi byli magnaci i drobna szlachta, wpływ mieszczan oraz najsłabszych ekonomicznie chłopów na procesy polonizacji, szczególnie w XVI i XVII w., był niewielki lub żaden. Trzeba dodać, że gdy w XVI w. Polska zyskała miano „azyłu heretyków”, na Podlasiu osiedlali się przedstawiciele wielu wyznań chrześcijańskich: bracia czescy, luteranie, hugenoci, menonici, kalwiniści, antytrynitarze, egzulanci angielscy i szkoccy, np. Butlerowie⁵² i wielce zasłużony dla podlaskiego przemysłu włókienniczego ród Zachertów⁵³.

Tak więc ludność Podlasia tworzyli Polacy, Rusini, Żydzi i Tatarzy, później także egzulanci ze Szkocji i Holandii oraz pracujący – głównie na dworach magnackich – artyści wywodzący się z Europy. Czy na podstawie niewielu zachowanych dzieł i źródeł archiwalnych można podjąć próbę odtworzenia obrazu kultury na Podlasiu?

Sztuka była obszarem szczególnych transferów kulturowych, modne wzorce i artystyczne nowinki przejmowali peregrynujący po Europie przedstawiciele wyższych sfer, przede wszystkim dworów królewskich i magnackich, oraz zapraszani na magnackie dwory artyści. Wielu z nich wywodziło się z różnych stron Europy, później wykształcili się artyści rodzimi. Owe wzorce powielały, rzadko na równie wysokim poziomie artystycznym, kolejne warstwy społeczne: mieszkańcy szlacheckich dworów, mieszczenie i włościanie.

Autorami najstarszych dzieł sztuki na Podlasiu byli cudzoziemcy, dlatego przypomnijmy tych tworzących zręby podlaskiej kultury. Do najstarszej grupy należeli serbscy malarze

⁵² K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. II, Lipsk 1841, s. 365-366.

⁵³ J. Maroszek, *Monografia miasta i gminy Supraśl*, s. 166, 180, 575.

pracujący w Supraślu w połowie XVI w., twórcy fresków i ikon w klasztornych świątyniach, a być może również autorzy ikon do innych podlaskich cerkwi. Źródła przechowały jeszcze nazwisko innego twórcy szesnastowiecznych założeń, przybysza z Holandii, nadwornego architekta króla Zygmunta Starego, inżyniera wojskowego, starosty wasilkowskiego i tykocińskiego – Hioba (Joba) Bretfusa (Prajëtfuess lub Preytfusa)⁵⁴. Zaprojektował on przebudowę zamku w Tykocinie, w którym Zygmunt August złożył arsenał koronny i przeniesioną z Wilna bibliotekę⁵⁵. On też zbudował królewski dwór⁵⁶ w Knyszynie⁵⁷, zamek Wiesiołowskich w Białymstoku, kościoły w Białymstoku i Grabowie, on zakładał miasto Augustów⁵⁸.

Niemniej jednak Włosi zdominowali polską i podlaską kulturę na blisko dwa stulecia (XVI i XVII w.)⁵⁹, na ich obecność ogromny wpływ wywarła królowa Bona, ponadto kultura dworska i dwór papieski. Z Włoch przyjeżdżali duchowni, artyści, kupcy i rzemieślnicy, a w drugą stronę udawali się pielgrzymi, kupcy i studenci. W Wilnie elementy włoskiego renesansu pojawiły się w pierwszej połowie XVI w. Co ciekawe, kościół oo. Jezuitów w nieodległym od Podlasia Nieświeżu powstał wcześniej niż w stołecznym Krakowie, co jest potwierdzeniem

⁵⁴ J. Glinka, *Zamek obronny w Białymstoku na przełomie XVI i XVII wieku*, „Rocznik Białostocki” 1961, t. II, s. 53-100.

⁵⁵ J. Baranowski, *Walory historyczno-ekspozycyjne zabytków Tykocina*, „Rocznik Białostocki” 1991, t. XVI, s. 64.

⁵⁶ J. Zawadzki, *Dwory, zamki i pałace w siedzibach Kiszaków herbu Dąbrowa do połowy XVII w.*, „Barok” 2006, R. 13, nr 1, s. 99-101.

⁵⁷ Z. Gloger, *Dwór ziemiański*, [w:] *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, t. I, Warszawa 1907, s. 282-285; J. Maroszek, *Knyszyński dworzec królewski*, „Białostoczczyzna” 1993, nr 3, s. 3-24; U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa II Radziwiłła*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1994, t. XXXVIII, s. 65.

⁵⁸ P. Czyżewski, *Starostowie wasilkowscy w XVI-XVIII w.*, [w:] *Małe Miasta. Elity*, M. Zemło (red.), Supraśl 2005, s. 297.

⁵⁹ W. Tygielski, *Włoska obecność w Polsce*, s. 3; Tenże, *Włosi w Polsce XVI-XVII w.*, passim.

szybkiego rozprzestrzeniania się nowych wzorów sztuki. Na włoskich wzorach miał być oparty plan ogrodu supraskich bazylianów z lat 1687 i 1728 r.⁶⁰ Plejada twórców z Italii tworzyła w Nieświeżu, wśród nich Jan Maria Bernardoni i Józef Brizzio, Wenecjanie, Girolamo Campagna i Cesare Franco oraz czynny także w mazowieckiej Łomży architekt i rzeźbiarz Gaspare Fodiga. Włosi dekorowali kościoły wileńskie, wśród nich sztukatorzy Pietro Peretti i Giovanni Galli, malarze Michalangelo Palloni i Marcin Altomonte. O tym, że wysoko ceniono wówczas włoskich artystów, może świadczyć fakt przypisania Włochowi autorstwa słynącego łaskami obrazu Matki Boskiej z Dzieciątkiem w kościele w Domanowie. Jego twórcą miał być nieznanym bliżej malarz Giovanni Verenti. Nie udało się odnaleźć o nim jakichkolwiek wiadomości, lecz ten swoisty „włoski ślad” może świadczyć o wysokiej ocenie artystów z Italii przez ówczesnych mecenasów.

W połowie XVII w. artyści włoscy w Polsce zostali zdominowani przez twórców niemieckojęzycznych, niderlandzkich i rodzimych. W Grodnie działali snycerze Hans Wagner i Georg Zehel, malarz z Wilna Johann Schretter oraz Polak, Jakub z Tykocina, o którego twórczości wiadomo bardzo niewiele. Dla katolikonu klasztoru supraskiego tworzył *pictor Belga* – Bartolomeus Pens, jego dziełem były zapewne obrazy Pantokratora i Hodegetrii w ołtarzach przy dwóch filarach, ale zakres jego prac nie został dotychczas rozpoznany. Być może jego dziełem, a może dziełem jego warsztatu, był obraz Matki Bożej Śnieżnej w kościele Św. Trójcy w Tykocinie, jak wskazują analogie formalne i analiza porównawcza. Być może artysta wywarł wpływ na formy manierystyczne ikonostasu w katolikonie supraskim, a może zdecydowała

⁶⁰ Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Białystok, E. Bończak-Kucharczyk, *Dokumentacja ewidencyjna założenia klasztorno-ogrodowego w Supraślu*, Białystok 1975 (mps).

o tym moda na tego rodzaju rozwiązania w detalu architektonicznym. Takie dekoracje bowiem nie należały ówczesnie do wyjątkowych, podobny ornament pojawił się w kościołach i cerkwiach Witebska, Mohylowa, Brześcia i cerkwiach Moskwy⁶¹. W drugiej połowie XVII w. takie rozwiązania w Wielkim Księstwie Litewskim oraz w wielu miastach zachodniej i północnej Rosji, ze względu na ornament zyskały miano ikonostasów „flamandzkich” („фламский”)⁶².

Jak już zostało powiedziane wyżej, obowiązujące formy kultury powstawały na dworach magnackich, skąd przejmowały je niższe warstwy społeczne. Na Podlasiu takie magnackie ośrodki w wieku XVIII istniały w Białymstoku Branickich, Siemiatyczach Jabłonowskich, Boćkach Potockich, Dobrzyniewie Czapskich, tyle że losy ich zbiorów pozostają nieznane⁶³.

Pamiętki wypełniające niegdyś siedziby szlacheckie zagięły. O tym, że istniały, świadczą choćby ocalałe wspomnienia. Warte uwagi są zbiory rodziny Ciecierskich, o czym wspomina pamiętnikarz Henryk Ciecierski⁶⁴. Ojcem tego wybitnego Podlasianina był Stefan Ciecierski, posesjonat i kolekcjoner, który wstawił się niezwykłym darem⁶⁵. Wielokrotnie podróżując po różnych krajach Europy hrabia Stefan Ciecierski nabył okazałą kolekcję obrazów, która najpewniej

⁶¹ *Сакральны жыўяніс Беларусі XV-XVIII ст.*, Мінск 2007, il. 27, 28.

⁶² И. Бусева – Давыдова, *Русский иконостас XVII в., Генезис типа и итоги эволюции*, [w:] *Иконостас: Происхождение – развитие – символика*, А. М. Лидов (red.), Москва 2000, s. 626.

⁶³ J. Tomalska-Więcek, *Kolekcje i zbiory na Podlasiu. Próba rozpoznania*, [w:] *Małe Miasta. Kultura materialna*, M. Zemło (red.), Białystok-Pilzno-Supraśl 2022, s. 517-545.

⁶⁴ H. Ciecierski, *Pamiętniki*, Kraków 2016, s. 28-29.

⁶⁵ Przypomniała o tym Krystyna Bogucka, kustosz Muzeum Rolnictwa im. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu, por. *Niecodziennik Muzealny – Pomnik śp. Józefa Bieżańskiego | Grav* (muzeumrolnictwa.pl) (dostęp: 7.03.2023); zob. też M. Motty, *Przechadzki po mieście Poznaniu*, cz. 2, Poznań 1888, s. 183.

znalazła swe miejsce w rodzinnym dworze w Pobikrach, zaś na kilka lat przed śmiercią została przezeń przekazana do zbiorów poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk: „Nie mało kupił obrazów we Włoszech i innych krajach – w Pobikrach jest niejeden piękny obraz, ale większą część ofiarował poznańskiemu Towarzystwu Przyjaciół Nauk” – pisał poznański nauczyciel i dobry znajomy podlaskiego kolekcjonera z czasów studiów w Berlinie⁶⁶. Rozpoznanie owych dzieł (zakładając, że się zachowały) wymaga przeprowadzenia odrębnych badań, które pozwoliłyby dokładniej poznać kolekcje dzieł sztuki istniejących niegdyś na Podlasiu.

Cytowany pamiętnikarz Henryk Ciecierski wspominał o istnieniu rodzinnej galerii przodków. Podobne tej istniały również w innych dworach. Śladem ich istnienia są zachowane w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie dwa portrety przedstawiające tę samą kobietę, tyle że w odstępnie kilku dekad. Bohaterką jest Krystyna z Chrzanowskich herbu Nowina primo voto Machwicowa, secundo voto Kościa (ok. 1705-po 1761)⁶⁷. Pierwszy obraz to wizerunek z około 1723 r. przedstawiający bohaterkę jako pannę młodą poślubioną Janowi Kazimierzowi Machwicowi. O tym, że to portret wykonany z okazji ślubu, świadczy welon na wysoko upiętych ciemnych włosach oraz cytryna w lewej dłoni młodej kobiety (symbol długich starań niezbędnych do uzyskania owocu). Młoda dama, zwrócona lekko w lewo, ze spojrzeniem ciemnych, przenikliwie patrzących oczu skierowanych na widza, została przedstawiona w półpostaci, w sukni o kolorze kości słoniowej, bogato zdobionej na rękawach i przy dekolcie. Jej owalną twarz o ciemnych oczach i wydatnym nosie rozświetla perłowy naszyjnik i kolczyki. Nieznany autor przedstawił

⁶⁶ M. Motty, *Przechadzki po mieście Poznaniu*, s. 188.

⁶⁷ M. Ochnio, *Relikty galerii rodowych polskich w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie*, „Stan Badań nad Wielokulturowym Dziedzictwem Dawnej Rzeczypospolitej” 2017, t. IX, s. 173.

Il. 1. Muzeum Narodowe w Warszawie, malarz nieznany, portret damy z cytryną (Krystyny z Chrzanowskich h. Nowina, 1.v. Janowej Machwicowej, 2.v. Janowej Kościa-Zbirohowskiej), pł. ol., wym. 76,5x58,9, przed 1723 r., nr inw. MP 3258 MNW

Il. 2. Muzeum Narodowe w Warszawie, malarz nieznany, portret Krystyny z Chrzanowskich 1.v. Machwicowej, 2.v. Janowej Kościa (ca 1705-post 1761), pł. ol., wym. 70x56,5, nr inw. MP 3455 MNW

ją na ciemnym, neutralnym tle, z herbami Nowina i Radwan (mężowski) w górnych narożnikach (Il. 1). Nieznany autor obrazu nie należał do artystów wybitnych, o czym świadczą takie detale, jak sposób malowania za pomocą płaskiej plamy barwnej, asymetryczny układ oczu, z prawym okiem położonym lekko niżej, niewłaściwe proporcje głowy i korpusu.

Na drugim portrecie, namalowanym zapewne w początkach lat sześćdziesiątych XVIII w., modelka jest kobietą dojrzałą, przedstawioną na nieco odmiennym (zgodnym z duchem epoki) tle: z ciemnopurpurową draperią i fragmentem kolumny z prawej, w prawej dłoni podtrzymuje szkaplerz z wizerunkiem Matki Boskiej Częstochowskiej (Il. 2). I tu dama została przedstawiona w półpostaci, lekko zwrócona w prawo, w koronkowym czepku przewiązanym wstążką i narzuconej na ramiona ciemnej, podbitej futrem pelerynie. I w tym przypadku nie znamy autora obrazu, tyle że mamy tu do czynienia z artystą obdarzonym większym talentem, jak świadczy lekki światłocień, próba ukazania portretu psychologicznego dojrzałej damy, patrzącej na widza przenikliwym spojrzeniem zielonkawoszarych oczu.

Interesująca, lecz nie całkiem jest rozpoznana proveniencja portretów. Przypuszczalnie portrety pochodzą z galerii rodowej Zbirohowskich-Kościów, która do 1940 r. znajdowała się w ich białostockim domu przy ul. Słonimskiej 15⁶⁸.

Silne inspiracje międzynarodowej kultury płynęły z dworów magnackich w Białej Radziwiłłowskiej (Podlaskiej), Białymstoku⁶⁹ i Dobrzyniewie. W końcu XVII w. białostocki

⁶⁸ Tamże, s. 174.

⁶⁹ Por. Jan Nieciecki, *Antoni Herliczka malarz białostocki z XVIII wieku*, „Studia Teologiczne” 1984, t. II, s. 296-306; Tenże, *Wystrój snycerski z XVIII w. kościoła p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Białymstoku*, „Studia nad Sztuką Renesansu i Baroku” 1989, t. I, s. 55-111; Tenże, *Branicki i jego dwór*, „Spotkania z Zabytkami” 1993, nr 8, s. 45; Tenże, *Antoni Tallmann autorem portretów Branickich w kościele w Tykocinie*, „Studia nad Sztuką

pałac przebudował wybitny, pochodzący z Utrechtu i nobilitowany w Polsce architekt – Tylman van Gameren. W następnym stuleciu hetman Jan Klemens Branicki zgromadził tu niemałą grupę artystów różnej specjalności i z różnych stron Europy, m.in. z Saksonii, Francji, Austro-Węgier, Szwajcarii. Hetmański dwór był wówczas jednym z najsilniejszych ośrodków kulturotwórczych Rzeczypospolitej, o czym świadczy nadane mu miano Polskiego Wersalu. Nie wiadomo, czy i jaki wpływ Polski Wersal wywarł na inne podlaskie ośrodki, w Boćkach, Dobrzyniewie, Orli, Siemiatyczach lub na pobliskie dwory w Kodniu czy Białej.

Tak więc w XV-XVI w. Podlasie, położone dotychczas na peryferiach państwa litewskiego, stało się łącznikiem Litwy z Mazowszem i Koroną, z czego wynikał wzmożony ruch ludności przybywającej z Korony na Litwę⁷⁰. Przemianom kulturowym w wiekach XVI i XVII sprzyjały ożywiłe kontakty z Europą, studia młodych magnatów w europejskich uczelniach, nauka artystów i rzemieślników za granicą oraz zapraszanie zagranicznych twórców wszelkich specjalności na polskie dwory⁷¹. Ważną rolę na tym polu odegrali ostatni Jagiellonowie, fundatorzy świątyń i założyciele ośrodków miejskich. Zygmunt August często przebywał w swoim knyszyńskim dworze i zamku w Tykocinie, a w roku 1543 wizytował klasztor supraski. Rozwój gospodarczy regionu

Renesansu i Baroku” 1995, t. III, s. 181-223; Tenże, *Polski Wersal*, Białystok 1998, s. 32; Tenże, *Dwór Jana Klemensa Branickiego w Białymstoku*, [w:] *Studia i materiały: Ogrody*, nr 9 (15), *Ogród Branickich w Białymstoku. Badania, Projekt, Realizacja 1999-2000*, Warszawa 2000, s. 50-53; Tenże, „Polski Wersal”. *Białystok Jana Klemensa Branickiego*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2001, nr 63, z. 1-4, s. 295-314.

⁷⁰ A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV-XVI w.*, s. 86; J. Maroszek, *Chodkiewiczowie i ich Puszcza Błudów w XV-XVI w.*, „Studia Podlaskie” 2013, t. XXI, s. 7.

⁷¹ F. M. Sobieszczański, *Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce*, t. II, Warszawa 1849, s. 15-16.

wsparła przeprowadzona na polecenie królowej Bony pomiaru włóczna, w dobrach królewskich powstały wtedy folwarki i dwory urzędników królewskich; miasteczka pod wpływem włoskiej myśli urbanistycznej zyskały większą przestrzeń, rynki stały się większe, a ulice szersze⁷².

Podlaskie pałace i dwory, np. w Siemiatyczach, Stołowcu, Sidrze i Waniewie nie przetrwały do dziś, inne zachowały się w bardzo zmienionej postaci: w Andryjankach, Bobrze Wielkiej, Dołubowie, Ciechanowcu, Choroszczy (odbudowany), Hołowiesku, Jasionówce, Korczewie, Kurowie, Łosośnie, Pawłowiczach, Pobikrach, Rudce, Sidrze, Supraślu, Strabli, Tołoczkach Wielkich, Turośni Kościelnej i Wólce Pietkowskiej.

Skromne wcześniej dwory, w wiekach XVIII i XIX zyskały na ozdobności, upiększane rodzinnymi pamiątkami, dywanami, galeriami obrazów albo portretami przodków. Takie galerie istniały też w mniejszych dworach, o czym świadczy fakt, że do zbiorów Muzeum Podlaskiego w Białymstoku trafiły portrety z Szelańcówki⁷³. Wyposażenie większości z nich jest znane tylko z opisów (m.in. w Białymstoku⁷⁴, Choroszczy, Dobrzyniewie i Siemiatyczach). Niemniej jednak wiemy, że przez Podlasie wiodły ważne szlaki komunikacyjne, te najstarsze rzekami Bug i Narew, później także trakty do Wilna i na południe do Krakowa, jak Wielki Gościńiec Litewski. Dzięki nim na Podlasie trafiali kupcy z najrozmaitszymi towarami, a również nowe idee, prądy artystyczne, dzieła sztuki i ich twórcy. Zapewne cudzoziemscy artyści zatrudniani na magnackich dworach zatrzymywali się na

⁷² J. Maroszek, *Podlasie*, [w:] *Polskie regiony. Podstawy kulturowe regionalizacji Polski*, E. Wysocka, M. Konopka (red.), Ciechanów 1997, s. 128.

⁷³ Muzeum Podlaskie w Białymstoku, A. Mirys, Portret Jana Klemensa Branickiego, pł. ol., 78,5 x 58,5, nr inw. MB/S/147; portret S. Mokronowskiego, pł. ol., 74x64 nr inw. MB/S/148, nabyty do zbiorów w 1958 r.

⁷⁴ *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. I, *Inwentarze z XVII i XVIII stulecia*, cz. 1, cz. 2, K. Łopatecki, W. Walczak (oprac.), Białystok 2018.

Podlasiu na krótszy lub dłuższy pobyt w celu realizacji różnych lokalnych zleceń. Obyczaj tworzenia magnackich galerii przodków lub galerii malarstwa kopiowali przedstawiciele bogatszej szlachty: ślady tych działań znajdujemy w reliktach takich zespołów, m.in. z Szelańcówki, Białegostoku i Bacik. Nic nie wiadomo o mieszczańskich galeriach, lecz trzeba dodać, że podlaskie miasta nie należały do ośrodków silnych ani bogatych, zatem wątpliwe, by istniały kolekcje bogatego podlaskiego mieszczaństwa.

Podobnie trudno orzec, jaki wpływ na tzw. kulturę wysoką mieli przedstawiciele różnych etnosów, zamieszkujący Podlasie. Bez wątpienia ślady takich wpływów można odnaleźć w architekturze sakralnej i jej wyposażeniu, chociaż i tu łatwiej dostrzec okcydentalizm i elementy zachodnioeuropejskie. Niższe warstwy społeczne, niezależnie od wyznania, były pozbawione możliwości wywarcia jakichkolwiek wpływów na formy kultury.

Kultura regionu, w wiekach XVI-XVIII formowana w znacznej mierze przez twórców cudzoziemskich, w tym serbskich, włoskich i niemieckich, w wieku XVIII stała się bardziej swojska, w coraz większej liczbie pojawiali się twórcy rodzimi. Nie zawsze dysponowali wielkim talentem, jak świadczą dwa omówione portrety ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie. Wynikająca z przyczyn politycznych polonizacja szlachty ruskiej wiodła nieuchronnie do powtarzania czy też kopiowania obyczajów otoczenia należącego do tej samej warstwy społecznej. Przy obecnym stanie badań trudno jednoznacznie orzec, czy kultura tej części Rzeczypospolitej była częścią synkretycznej kultury polskiej, czy też tworzyła własną tożsamość. Prawdopodobniejszą wydaje się pierwsza możliwość, warto jednak pamiętać, że kultura jest tworem żywym, podlega nieustannym przemianom, a co gorsza – również zniszczeniu. Na szczęście mimo wszystko badaczom udaje się odkrywać coraz więcej.